Resource Centre
इन्सेक
Insec

बाँधा श्रमको परिभाषा र कानूनको आवश्यकता

विषयक

परामर्श गोष्ठी

(०५६ मंसीर २९, काठमाण्डौ)

प्रतिवेदन

प्रतिवेदक
जगदीश दाहाल
प्रकाश ज्ञवाली

प्रथम शत्र

सभापतित्व - सुशील प्याकुरेल
कार्यक्रम संचालन - देविका तिमिल्सिना

आसन ग्रहण

- प्रमुख अतिथि ओमभक्त श्रेष्ठ (भुपू प्रधानन्यायाधीश)
- उदय नेपाली (कानून मन्त्रालयका सचिव)
- वीरेन्द्रकेशरी पोखरेल (इन्सेकका सल्लाहकार)
- डा. शिव शर्मा (इन्सेकका महासचिव)
- दीपक काफ्ले (इन्सेकका कोषाध्यक्ष)
- वद्रीप्रसाद खतिवडा (इन्सेकका कार्यकारी सदस्य)

कार्यक्रमको उद्देश्यमाथि प्रकाश - अनिल मिश्र (इन्सेकका सल्लाहकार)

आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकार प्राप्तिको निम्ति सचेतनता campeign को रूपमा यस गोष्ठीको आयोजना गरिएको हो। नागरिक, राजनीतिक अधिकारलाई शुरूका वर्षहरूमा जत्तिको महत्व दिइयो, त्यत्तिकै महत्व आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारलाई पनि दिइएको भए आज यो बाँधा श्रम प्रणालीको परिभाषा खोज्नु गर्ने थिएन। Right to Food justiciable को रूपमा रहिसक्ने थियो। जब इन्सेकले १९९२ मा सर्भे गऱ्यो जसले कमैया प्रथाभित्र बाँधाश्रम भएको तथ्य उजागर भयो। त्यस्तै १९९६ मा पनि ASI सँग मिलेर इन्सेकले बाँधा श्रमको स्थिति अन्य कुन कुन क्षेत्रमा छ भन्ने अनुसन्धान गरी Fource to Plough नामक पुस्तक पनि प्रकाशन गऱ्यो। कमैया प्रथाको उल्मुलनार्थ कमैया सरोकार समूहको स्थापना गरियो।

यस बाँधा श्रमको परिभाषालाई अझ स्पष्ट पार्न र यसका dimension हरूको बारेमा छलफल चलाउन हालै मात्र नेपालगंज र विराटनगरमा क्षेत्रीय गोष्ठी गरियो। त्यहाँ पेश गरिएका कार्यपत्रहरूलाई परिमार्जित गरी तयार भएका कार्यपत्रहरू यस बाँधा प्रथाको परिभाषा तय गर्नको निम्ति यहाँ प्रस्तुत गरिनेछ। जनवरीमा हुने अन्तर्राष्ट्रिय वैठकमा भारत र पाकिस्तानमा विद्यमान बाँधा श्रम सम्बन्धी ऐनको छलफलको सँगै यहाँ आउने feedback लाई समेत incorporate गरिनेछ। त्यसमा पी.एन. भगवती लगायत वेलायतको माथिल्लो सदनका सदस्य एवं अन्य विशिष्ठ महानुभावहरूले भाग लिनुहुने कार्यक्रम रहेको छ। त्यस कार्यक्रमबाट बाँधा श्रम प्रणालीको अन्त्यका लागि राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा दबाब सिर्जना गर्न मद्दत पुयाउने छ।

उद्घाटन

- **प्रमुख अतिथि ओमभक्त श्रेष्ठ** (तीनवटा मैनबत्ती प्रज्वलन गरेर)

मन्तव्य

(१) उदय नेपाली श्रेष्ठ (सचिव, कानून मन्त्रालय)

मानिसलाई उसको इच्छावेगर, जबर्जस्ती काममा लगाउने, वस्तुजस्तै किनवेच गर्ने प्रथा अझैसम्म कायम रहेको छ। यस्तो स्थितिमा त्यसको स्पष्ट परिभाषा र छुट्टै कानूनको आवश्यकताको बारेमा इन्सेकले यस्तो कार्यक्रम गरी सराहनीय काम गरेको छ। इतिहास कोट्याएर हेर्ने हो भने आजका विकसित मुलुकमा पनि त्यस्ता दासत्वको स्थिति कायम भएको पाइन्छ। त्यसैले पाश्चात्य मुलुकले त्यस्तो प्रथाहरूलाई हटाउन गरेको प्रयत्नलाई हामीले पनि कायम राख्नुपर्छ। दक्षिण एशियाको कुरा गर्ने हो भने भारत, पाकिस्तान आदि देशमा पनि यस्तो बँधुवा प्रथा रहेको कुरा अध्ययनको क्रममा मैले पाएको छु। ती मुलुकहरूले यसको अन्त्यका लागि कानून बनाएका छन्। यस किसिमका समस्या समाधानतर्फ कदम चलाएनौं भने विकासको गतिसँगै अगाडि बढ्न हामी सक्तैनौं। विकासको गतिसँगै यसलाई पनि बढाउनु पर्दछ। विकास निर्माणको क्रममा कानून निर्माणका कुराहरूलाई पनि साथै लैजानु पर्दछ। दाङ्, बाँके, वर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर आदि जिल्लाहरूमा यस प्रकारको प्रथा रहेको कुरा इन्सेक लगायत्का संस्थाहरूले गरेका सर्भेबाट देखिन्छ। त्यस्तै कतिपय जिल्लाहरूमा हरूवा, चरूवा आदिको प्रथा कायम छ।

पृथ्वीनारायण शाहको पालादेखिका कुरा गर्ने हो भने पनि बाँधामजदुर राख्वेर उनीहरूमाथि दमन, शोषण गर्न पाइँदैन, जबर्जस्ती गर्न पाइँदैन भन्ने कुराहरू थिए। हामीले त्यतिबेला देखि यस्तो कार्य गर्न पाइँदैन भन्दै पनि आइरहेका छौं तर गर्न पनि छोडेका छैनौं, गरिरहेका छौं। बाँधा बनाउने र बन्ने हाम्रै समाजका व्यक्ति छौं। किन यस्तो व्यवहारलाई हामी हटाउन सकिरहेका छैनौं? यतिबेलासम्म हाम्रो level of consciousness कहाँ गएको थियो? र, अहिले हामीले यसको परिभाषामै यो समस्या रहेको छ कि भनेर जमर्को गरिरहेका छौं। ऐन कानून बनाउने बेला धेरै जमर्को गरिन्छ तर कार्यान्वयन गर्न तत्पर भएको पाइँदैन। कार्यान्वयनमा हामीले जोड दिनुपर्छ। कुनै पनि यस्ता समस्या हटाउन कानूनको आवश्यकता छ भन्ने कुराप्रति हामीले प्रतिवद्धता जनाउनु जरूरी छ। बाँधा प्रथा आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक समस्या होला तर कानूनी समस्या हो कि? कानूनमा कुनै समस्या छ कि? परिभाषामै कमीकमजोरी छ कि? सरकारी प्रतिवद्धतामा कमीकमजोरी हो कि? आदि कुराहरूमा हामीले छलफल गर्नुपर्दछ। विद्यमान कानून नै पर्याप्त छ कि? छरपस्ट भएका कानूनलाई एकै ठाउँमा ल्याएर राख्ने वा अर्कै छुट्टै कानून नै आवश्यक छ कि? छुट्टै रूपमा परिभाषित गर्नु पर्ने हो कि? इत्यादि सवालमा आज छलफल भएर प्रतिवेदन तयार हुने नै छ र त्यो प्रतिवेदन हेरेर सम्बन्धित निकायलाई अगाडि बढ्न सघाउ पुग्छ भन्ने मलाई लागेको छ। कानून निर्माण गर्न आवश्यक छ भन्ने निश्कर्ष निस्कन्छ भने पनि त्यसमा हाम्रोतर्फबाट सहयोग हुने नै छ।

संविधानको धारा २०, जीउ मास्ने बेच्ने नियन्त्रण सम्बन्धी ऐन २०४३, श्रम ऐन तथा नियमावली, नागरिक ऐन २०१२ आदि ऐन, नियम र कानूनले यसको निषेधताको निम्ति व्यवस्था गरेका छन्। यसरी एकातिर ऐन छ, त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने निकाय पनि छ तर यस किसिमको प्रथा अझै छ। यसलाई हामी कुन अवस्थामा छौं भन्ने? कानून नै छैन, कार्यान्वयन भएन, सचेतन भएन, के भन्ने? तपाई हामी यो अवस्थामा उभिएका छौं। कानूनतः भन्ने हो भने बाँधाश्रम १९१० देखि नै हुनुहुँदैनथ्यो तर अझैसम्म पनि विद्यमान छ। तसर्थ हामीले कुन अवस्थाबाट आफ्नो काम शुरू गर्ने भन्ने कुराको निश्कर्ष निकाल्नु पर्दछ। एउटा पक्ष जुन आज चर्चा गरिरहेका छौं, त्यो राम्रो छ तर नहुनु पर्ने बाँधाश्रम अझै विद्यमान छ। यी सबै कुरालाई हेर्दा हामी अझै slavery अवस्थामै छौं। slavery convention को राज्य पक्ष भइसकेको छ तर हाम्रो स्थिति उस्तै छ। तसर्थ तपाई हामी सबैले एउटा cultural revolution गर्नु आवश्यक छ। campaign, awareness आदि कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्दछ, सरकारलाई घच्चच्याउनु पर्दछ।

campaign गर्नु, सम्बन्धित निकायलाई सचेत र सजग गराउन अगाडि बढ्नु अति आवश्यक छ। यस समस्यालाई समाधान गर्न सशक्त कानुन निर्माण गरी कार्यान्वयन पक्षमा जोड दिइनु आवश्यक छ। कानूनको आवश्यकताको बारेमा यो गोष्ठीले एउटा निचोड निकालोस्। हामी जुन निकायमा काम गरिरहेका छौं, त्यस ठाउँमा काम गर्नलाई हौसला बढ्ने खालको निश्कर्ष निस्कियोस् भन्ने कुरा व्यक्त गर्दछु।

(२) सुभाष नेम्वाङ् (सांसद तथा पूर्व कानूनमन्त्री)

यो कार्यक्रमले जुन उद्देश्य राखेको छ, त्यो प्राप्त होस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को प्रस्तावनामा नै हरेक नागरिकले आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न पाउने, मानवअधिकारको ग्यारेन्टी गर्ने उद्घोष गरिएको छ तर व्यवहारमा भने सन्तोष लिने ठाउँहरू छैनन्। कतिपय कानूनहरू मानवअधिकार सम्मत् छैनन्, तिनको परिमार्जन गरिएको छैन। बनेका कानूनहरू व्यवहारमा उत्रिन सकेका छैनन्। उदाहरणका निम्ति धुनधानै लडेर यातनाको क्षतिपूर्ति ऐन बनायौं तर कति जनाले क्षतिपूर्ति पाउन सके? बालबालिकाको हितको लागि ऐन बनाइयो तर बालबालिकाहरूले ती अधिकार प्राप्त गरेर जीउन पाएका छैनन्। मानवअधिकार आयोग ऐन बन्यो तर आजसम्म आयोग बन्न सकेको छैन। यसलाई देशका जिम्मेवार निकायले कुन रूपमा लिने? यद्यपि यसको लागि मानवअधिकार संस्थाहरू तथा अन्य तह र तप्काका संस्थाहरू आ-आफ्नो क्षेत्रबाट ठूलो संघर्ष गरिरहेका पनि छन्।

बाँधाश्रम भन्ने अर्को महत्वपूर्ण सवालको बारेमा पनि आज चर्चा हुँदैछ। यस्तो चर्चा गोष्ठीमा मात्र होइन, अन्यत्र पनि होओस्। यसका निश्कर्षहरूले बाँधाश्रमको अन्त्यका निम्ति व्यवहारमै सफलता प्राप्त गर्न सकोस्। बाँधाश्रम देशमा गंभीर रूपमा रहेको छ भन्ने सवालमा दुईमत छ जस्तो लाग्दैन। गैरसरकारी तथा सरकारी पक्षबाट गरिएका अनुसन्धानहरूले यसको विद्यमानता दर्शाइसकेका छन्। वर्तमान संविधानको धारा २० ले शोषण, दास तुल्याउन, बाँधा बनाउन नपाउने व्यवस्था गरिसकेको छ। तसर्थ बाँधाश्रम गंभीर अवस्थामा छ भन्ने निश्कर्षमा हामी २०४७ सालमै पुगिसकेका छौं। यो प्रथा छ भनेर निश्कर्षमा पुगिसकेकोले त्यसको अन्त्यको लागि कानून छ कि छैन भनेर कानूनको आवश्यकतातिर मात्रै केन्द्रीत हुनु आवश्यक छ। अब अगाडिको प्रश्न कानूनले बनाएको दण्ड पर्याप्त छ कि छैन भन्ने हो। कानून छ कि छैन भनेर हेर्दा जीउ मास्ने बेच्ने नियन्त्रण ऐन २०४३, मुलुकी ऐनको जीउ मास्ने बेच्ने महल आदि भएको देखिन्छ तर अहिलेसम्म कति जना व्यक्तिले दण्ड भोग्नु पऱ्यो? एकजना व्यक्तिले पनि दण्ड भोग्नु नपरेको अवस्था छ। यसरी

एकजनालाई पनि अदालतले दण्ड नगरेको स्थितिमा यसको निश्कर्ष के हो त? के बाँधाको स्थिति नै छैन त? त्यसो होइन। धुमधामै शोषण छ भनेर नै संविधानमा त्यसको व्यवस्था गरिएको हो। यसर्थ कानून बनाएर मात्रै पुग्दैन त्यसको कार्यान्वयन पक्षमा जोड दिनुपर्छ। बाँधाको सवालमा छुट्टै पूर्ण कानूनको आवश्यकता छ र त्यसको कार्यान्वयन पक्ष पनि उत्तीकै सबल हुनु आवश्यक छ।

मुलुकी ऐनमा पनि बाँधा बनाउनु हुँदैन, दास, कमाराकमारी गराउनु हुँदैन भनेको छ। गरेमा ३ वर्ष कैद बनाउने भनेको छ। यसो हेर्दा सबै ठिक भएको, कडा व्यवस्था गरेको जस्तो देखिन्छ। तर किन कार्यान्वयन हुन सकेको छैन? किनकि कमाराकमारी, दास, बाँधा भनेको के हो भन्ने बारे स्पष्ट उल्लेख छैन। त्यसको परिभाषा गरिएको छैन। जसरी जीउ मास्ने बेच्ने ऐनमा स्पष्ट परिभाषा गरिएको छ, त्यस्तै परिभाषा बाँधाको पनि हुनुपर्दछ। जब बाँधा भनेको के हो भन्ने उल्लेख छैन भने प्रतिवादीले कसरी वकालत गर्ने? फौज्दारी कानूनमा कुनै पनि त्यस्ता किसिमका अस्पष्टताहरू हुनुहुँदैन। यो नै सबैभन्दा ठूलो कमजोरी हो। जब बाँधाको स्पष्ट परिभाषा छैन भने कुन कानून अन्तर्गत दण्ड दिने हो भन्ने प्रश्न उठ्नु स्वभाविक हो। कानूनमा "मनासिब क्षतिपूर्ति" भनिएको छ। त्यो मनासिब क्षतिपूर्ति भनेको के हो? पाँच रूपैयाँ दिएपछि क्षतिपूर्ति मनासिब हुन्छ कि, एक सय रूपैयाँ दिएपछि हुन्छ? तसर्थ कति पीडित भएको छ, त्यही अनुरूपको क्षतिपूर्ति हुनुपर्दछ। त्यसको लागि कानूनमा स्पष्टता हुनु जरूरी छ। बँधुवाले कसरी आफूलाई शोषण गर्नेको विरूद्ध जाहेरी गर्दछ भन्नेतर्फ पनि कानून निर्माण गर्दा सोच्नु जरूरी हुन्छ। बाँधाश्रममा दण्डनीय व्यवस्था गर्नु भनेको श्रम गर्न नै नपाउने भन्ने होइन, श्रममा शोषण हुनु हुँदैन भन्ने हो।

यस किसिमको बाँधाश्रमलाई रोक लगाउनु पर्छ भनेर नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा व्यवस्था छ तर त्यसको लागि कानून पर्याप्त छैनन्। ०४७ सालमै टुङ्गो लागिसकेको विवादलाई कानूनद्वारा समाधान गर्न आज आयोजकले यस किसिमको कार्यक्रम राख्नेकोमा धन्यवाद दिंदै आफु र आफ्नो पार्टी नेकपा (एमाले) को तर्फबाट समाधानमा प्रतिवद्धता व्यक्त गर्न चाहन्छु।

राष्ट्रघाटन मन्तव्य

– ओमभक्त श्रेष्ठ (प्रमुख अतिथि)

खासगरी नेपालको पश्चिमी तराई क्षेत्रका दाङ्, बाँके, वर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरमा बाँधा श्रम व्यापक रूपमा रहेको छ। यद्यपि हालसम्म बाँधाश्रम भनेको के हो? भन्ने सम्बन्धमा रूपष्ट रूपमा कुनै आधिकारिक परिभाषा गरेको देखिंदैन। दासत्व विरोधी अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले बाँधाश्रमिकलाई निर्जीव, सभ्यताहीन, पशुको भन्दा पनि गए गुज्रेको जीवन निर्वाह गर्ने, पशुको जति पनि हिंडडुल गर्ने स्वतन्त्रता नभएको भनी परिभाषा गरेको देखिन्छ।

परम्परागत प्रचलनलाई हेर्ने हो भने मुख्यतः ग्रामीण कृषि क्षेत्रमा भुमिहीन र रोजगारविहिन मै आर्थिक विपन्नताको कारण जमिन्दार मालिकको घर खेतमा साधारण नोकरको रूपमा काम गर्ने कमैयाहरूबाटै बाँधाश्रमको उत्पत्ति भएको रहेको भेटिन्छ।

बाँधा श्रमिकमाथि जमिन्दार मालिकहरूले श्रम, आर्थिक एवं यौन जस्ता अनेकौं शोषणहरू गर्ने गर्दछ। पहिलेको दास र बाँधा मजदुरमा खासै अन्तर देखिंदैन। साँचै भनौं भने आजको शताब्दीको दासप्रथा भनेको नै बाँधाश्रम प्रथा हो भने पनि हुन्छ। यो प्रथा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको मात्र होइन, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्रत्याभूत गरेको मौलिक हकको समेत विरूद्ध छ।

एक्काइशौं शताब्दीको संघारमा उभिएको विज्ञान र प्रविधिले चमत्कारपूर्ण आविष्कार गरेको आजको सामाजिक, राजनैतिक र आर्थिक परिवेशमा कानूनी हिसाबले हामी सरहकै दाजुभाई र तिनका बालबच्चाको दयनीय स्थितिबाट मुक्त गरी तिनलाई शिक्षाको उज्यालो घामले सेकताप गरी कमैया ऋण (सौंकी) मोचन र वृत्ति विकास कार्यक्रम ल्याउनु जरूरी भएको छ। श्री ५ को सरकारले बाँधाश्रम मोचनका लागि केही रकम छुट्याएको छ भन्ने सुन्नमा आएको छ तर त्यस्को प्रयोग कसरी हुन्छ भन्ने कुरा भविष्यले देखाउने छ। तर कुनै हचपच र देखावटी कुराले यो समस्या समाधान हुन्छ जस्तो मलाई लागेको छैन। जग्गा कमाउने किसानको सम्बन्धमा भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ ले मोही हक प्रदान गरे जस्तै बाँधा मजदुरको सम्बन्धमा पनि उनीहरूको मुक्ति र मुक्तिपश्चात् जिविकोपार्जनको स्पष्ट वैकल्पिक व्यवस्था समेत गर्ने गरी एउटा विशेष ऐनको निर्माण हुनु जरूरी देखिन्छ, जुन राज्यको दायित्वभित्रै पर्दछ। ऐन कानून बनाएर मात्र पनि हुँदैन। ऐन कानून कुनै समस्या समाधान गर्ने साधन बन्न सक्तछ तर साध्य बन्न सक्तैन। त्यसैले ऐन कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन पनि हुनु पर्दछ।

कमैया प्रथा र खासगरी बाँधाश्रमको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरी उनीहरूको स्थितिका बारेमा जनसमक्ष ल्याउने, उनीहरूमा जागरण र जनचेतना जगाउने देखि लिएर सम्बद्ध निकायहरूको ध्यानाकर्षण गर्ने

उद्देश्यले समय समयमा सेमीनार गोष्ठीको आयोजना गर्ने र त्यसको अनुगमन समेत गर्ने काममा आजभन्दा १०/११ वर्ष अघिदेखि इन्सेक लागिपरेको मैले पाएको छु। यस कार्यक्रमले बाँधाश्रमको सुस्पष्ट परिभाषा गर्ने, आवश्यक कानूनको खाका तयार गर्ने र कमैया बाँधाश्रम मोचन गर्ने आवश्यक कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी राज्यलाई रचनात्मक सहयोग पुऱ्याउन मद्दत गर्नेछ भन्ने आशा गरेको छु। यो विषय गैरसरकारी संस्थाले मात्र समाधान हुने होइन, यसलाई सरकारी पक्षबाट पनि गंभीर रूपमा लिनु पर्दछ। तबमात्र यो समस्या समाधान हुनेछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु। अन्तमा यो कार्यक्रमको सफलताको कामना गर्दछु।

उद्घाटन समारोह विसर्जन

- सुशील प्याकुरेल (कार्यक्रमका सभापति)

कानून लागू नहुनु यो देशको निम्ति एउटा रोग नै भएको छ। कानून बन्छ तर त्यसको कार्यान्वयन हुँदैन। यसको जिम्मेवारी कसले लिने? बाँधा श्रमको उन्मूलन गर्दा उन्मूलन पश्चात् उनीहरूको वैकल्पिक व्यवस्था सहित कानूनको निर्माण गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा प्रमुख अतिथि ज्यूले भनिसक्नु भएको छ। त्यस्तै कानून बनेर पनि कार्यान्वयन नभइरहको कुरा कानून सचिवज्यूले भनिसक्नु भएको छ। तर हामी यहाँसांसद लगायतका व्यक्तित्वहरू पनि उपस्थित भएको यस अवसरमा सम्बन्धित निकायसमक्ष कानून कार्यान्वयनको लागि जोडदार माग पनि गर्दछौं। नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारहरूलाई समान रूपमा हेरिनु पर्दछ भन्ने हाम्रो आन्दोलन हो तर आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारलाई राज्य पक्षबाट दोश्रो दर्जाको अधिकारका रूपमा हेरिने गरेको पाइन्छ। आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारको हनन गर्ने कार्य दण्डनीय हुन सकेको छैन। जबसम्म त्यसलाई दण्डनीय बनाइँदैन, तबसम्म देशको विकास सम्भव छैन। कोपनहेगनमा सम्पन्न सामाजिक विकास विश्व शिखर सम्मेलनमा सरकारले धेरै प्रतिवद्धताहरू जनाएको छ। त्यसको कार्यान्वयन सरकारले गर्नु पर्दछ।

दोश्रो शत्र

कार्यपत्र प्रस्तुती र छलफल

सभापतित्व - वीरेन्द्रकेशरी पोखरेल, इन्सेकका सल्लाहकार
संचालन - हरि फुयाँल, अधिवक्ता

१) कार्यपत्र : "नेपालको कृषि क्षेत्रमा बाँधा श्रम"
प्रस्तोता - डा. शिव शर्मा
टिप्पणीकर्ता - उमेश उपाध्याय (जिफन्ट)

यस कार्यपत्रमा नेपालमा कृषि श्रमको सम्बन्धका बारेमा चर्चा गर्दै पहाडी र तराई क्षेत्रमा रहेको स्थायी श्रमका चरित्रहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ। कार्यपत्रमा लामो श्रमसम्बन्धमा रहेका चरित्रहरूमा एकदिनको ज्यालाबराबर अत्यधिक काम गर्नुपर्ने, कम ज्याला, एकजनाको ज्यालामा एक भन्दा बढी श्रमिकले काम गर्नुपर्ने आदि रहेको स्पष्ट पारिएको छ। नेपालमा स्थायी कृषि श्रमिकहरूको वितरण, स्थायी श्रम सम्बन्ध र बाँधामा महिला र बालबालिकाहरूको स्थिति आदि विषयमा पनि कार्यपत्रमा चर्चा गरिएको छ। यसका साथै सम्झौताको आधारमा कृषि श्रमिक र तीनको वितरण, श्रम सम्बन्धको प्रकारको आधारमा distribution farm holdings, जिल्लागत रूपमा स्थायी श्रमको चरित्र, क्षेत्रगत रूपमा स्थायी कृषि श्रमिकको संख्या, अत्यधिक रूपमा स्थायी कृषि श्रमिक रहेका जिल्लाहरू र कृषिश्रमिकहरूको संख्या, जिल्लागत रूपमा महिला तथा पुरूष स्थायी कृषि श्रमिकहरूको संख्या आदिको तथ्यांक समेत यस कार्यपत्रमा उल्लेख गरिएको छ।

उमेश उपाध्यायद्वारा कार्यपत्रमाथि टिप्पणी

तथ्यांकलाई व्यवस्थित रूपमा उल्लेख गर्नुभएको छ, जुन सराहनीछ छ। कमैया श्रमदेखि बाहिर रहेको विशाल कृषि श्रमको गणना निकै कम भएको र चर्चा पनि कम भएको वर्तमान अवस्थामा यस कार्यपत्रमा उनीहरूको अवस्थागत विश्लेषण गरिएको छ। जनगणनाको आधारमा प्रस्तुत कृषि क्षेत्रमा रहेको ३ लाख स्थायी कृषि मजदूर बँधुवा रहेको भन्ने प्रस्तुतीमा मेरो सहमति छ।

बाँधा श्रमको सवालमा राज्यको हस्तक्षेप अर्थात् कानून कार्यान्वयनमा कमजोरी रहेको देखिन्छ। कानूनी र सामाजिक कारणको अलावा फलदायी रोजगारीको अभावको कारणले कृषि क्षेत्रमा अत्यधिक कार्यघण्टाको स्थिति कायम हुन पुगेको छ। अर्कोतिर ज्याला भने न्यून रहेको छ। महिलाको यौन शोषण तथा बालश्रम शोषणपनि अधिक रहेको पाइन्छ। नयाँ किसिमले बाँधापनको अवस्था सिर्जना हुँदै गैरहेको छ। कमैया प्रथाको अन्त्य हुँदैमा बाँधापनको अन्त्य हुने स्थिति देखिँदैन किनकी कमैया पथा नभएको ठाउँमा पनि बाँधा श्रम रहेको पाइन्छ। नेपालमा राष्ट्रिय एजेण्डाबाट भूमिसुधारलाई हटाइएको छ। श्रम र ज्यालाको सवाललाई उठाएर लगियो भने बाँधाश्रमलाई तोड्न सकिन्छ। सामाजिक अभियानहरू, सांगठनिक प्रयत्नहरू संचालन गर्नु आवश्यक छ। ग्रामीण कमैया, बाँधाहरूको चेतनास्तर माथि उठाउनु पर्दछ। जिविकोपार्जनका निम्ति आर्थिक विकल्पहरूको विकास गर्न सकिएन भने सामाजिक अभियानका प्रयत्न र कानूनी प्रयत्नहरूले आकार ग्रहण गर्न सक्तैनन्। तसर्थ यसतर्फ पनि ध्यान दिनु जरूरी छ।

Floor Discussion

नवराज सुवेदी, सांसद, प्रतिनिधि सभा, राष्ट्रिय जनमोर्चा

प्रस्तुत कार्यपत्र बाँधाश्रमको कारण र समाधानका उपायतिर गएको भए राम्रो हुने थियो। कृषि बाहेक औद्योगिक क्षेत्रमा पनि बाँधा हुन सक्छ। जहाँसम्म बँधुवा मजदुरहरूको सवाल हो, नेपालको सन्दर्भमा यो सामन्तवादी, अर्धसामन्ती समाजको कारणबाट बँधुवाश्रम भएको हो यद्यपि पूँजीवादी रामाजमा यसको अन्त्य हुन्छ भन्ने होइन। तसर्थ बाँधाश्रमको अन्त्यको लागि वर्तमान सामाजिक संरचनामा परिवर्तन ल्याउनु पर्दछ।

कार्यपत्रमा सामाजिक, आर्थिक पक्षहरूको बारेमा अझ बढी उल्लेख गरिएको भए राम्रो हुने थियो। ऋणमोचनबाट समस्या समाधान हुन सक्तैन, वर्तमान सामाजिक ढाँचामै परिवर्तन ल्याउन सकियो भने दीर्घकालीन समाधान हुन सक्छ। यस्ता कुराहरूलाई कार्यपत्रमा समेटिनु पर्दथ्यो।

सुरेन्द्र पाण्डे, सचेतक, राष्ट्रिय सभा, नेकपा (एमाले) तथा सदस्य, सामाजिक न्याय समिति

बाँधाश्रममा परेकाहरू सामन्तवादी प्रवृत्तीवाट मात्र पीडित भएका हुन् वा आर्थिक क्षेत्रवाट लिइएको ऋणबाट पनि प्रभावित भएका हुन् भन्नेबारेमा कार्यपत्रमा स्पष्ट पार्नु आवश्यक देखिन्छ। यस विषयमा अध्ययन हुन आवश्यक छ। बैंकिङ् क्षेत्रहरूबाट भएको ऋण प्रवाहले पार्ने प्रभावको बारेमा प्रकाश पार्नु पर्दछ। हाम्रो देशमा सामन्तवाद क्रमिक रूपले कमजोर भएर जाँदैछ। तर बाँधाश्रमको संख्या पहिले बढी थियो कि अहिले बढ्दै गएको छ, त्यसको बारेमा पनि अध्ययन हुनु पर्दछ।

जीवनप्रेम श्रेष्ठ, संयोजक, राष्ट्रिय सभा सामाजिक न्याय समिति

कानूनी संरचनाले यसलाई हटाउनु पर्दछ भन्ने कुरा संविधानमा उल्लेख छ। बाँधा प्रथाको अन्त्यको लागि राज्यले, सरकारले महसूस गरेर केही कार्यक्रमहरूको शुरूवात गरेको छ। यसलाई राम्रो भन्नु पर्दछ यद्यपि यो अपर्याप्त नै होला। त्यसको लागि सबैले मिलेर काम गर्नु पर्दछ। तराईतिर बाँधाश्रम रहेको वर्तमान स्थितिमा त्यहाँबाट काठमाण्डौमा घरेलु कामदारको रूपमा आउने र उनीहरूको स्थिति बाँधा जस्तै हुने क्रम जारी छ। तसर्थ यसको सुस्पष्ट परिभाषा हुनु जरूरी छ। कानून बनाउने सवालमा हाम्रो समिति सहयोग गर्न तत्पर छ। यस सवालमा सदन तथा सरकारलाई झकझकाउने पक्षमा हामी लाग्नु पर्छ, लाग्छौं। यो समस्या आर्थिक पक्षसँग मात्र नभएर सामाजिक पक्षसँग पनि सम्बन्धित छ। सामाजिक चेतनाको आन्दोलन संचालन नगरिकन यो हट्नेवाला छैन। तसर्थ यस्ता कार्यहरूमा हाम्रो समिति तपाईंहरूसँग संयोजन गरेर काम गर्न तयार छ।

डा. पार्थिवेश्वर तिमिल्सिना, अर्थविद्

बाँधा श्रमिक (bonded labour) कुन जिल्लामा कति छन् भन्ने कुरा identify गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। यो कार्य जनगणनाको सिलसिलामा गणना गर्न सकियो भने राम्रो हुने थियो। Labour Force को रूपमा दलितहरू पनि आइरहेका छन, विशेष गरी पहाडी जिल्लाहरूमा। तसर्थ हामीले एउटा समुदायलाई मात्र नहेरी पहाड देखि लिएर सबै क्षेत्रमा रहेको यस्तो स्वाले labour system को अध्ययन गर्नुपर्दछ। ऋण लिंदा उसले तिर्ने व्याज कटाउँदा कति ammount प्राप्त गर्दो रहेछ भन्ने कुरा पनि कार्यपत्रमा उल्लेख गरेको भए राम्रो हुने थियो।

डा. चैतन्य मिश्र, समाजशास्त्री

कार्यपत्रमा bonded labour विभिन्न प्रकृतिमा रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ। कमैया बाहेक अन्य क्षेत्रमा पनि यो प्रथा रहेको उल्लेख गरिएको छ। यो राम्रो पक्ष हो। लामो समयको श्रम र बाँधाश्रमलाई एउटै प्रकृतिमा राख्नेर यसबाट भ्रम उत्पन्न गराइएको छ। श्रम स्थायी हुँदैमा bonded हुँदैन। श्रम स्थायी हुँदैमा त्यसलाई नकारात्मक रूपमा लिने प्रयत्न यहाँ भएको पाइन्छ। कार्यपत्रमा समस्या उठाइएको छ, समाधानका उपायको बारेमा उल्लेख गरिएको छैन। यसलाई आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक अधिकारको रूपमा अगाडि बढाउने कुरा गर्नु भएको छ तर यसलाई नागरिक, राजनीतिक अधिकारको हननका रूपमा पनि लिनु पर्दछ। यो एक प्रकारको वर्ग संघर्ष पनि हो। यसमा हामीले कानूनको आवश्यकता मात्र नभनी राजनीतिक समाधानतर्फ पनि सोंच्नु पर्दछ। हरेक राजनीतिक दलहरूले यो सवाललाई गंभीरतापूर्वक लिनु पर्दछ। यसको समाधान राजनीतिक प्रतिवद्धताका साथ खोजिनु पर्दछ। राजनीतिक रूपले जोखिम उठाउन तयार हुनु पर्दछ। ऋण लिएको कारणले आफू वाध्यता/वन्धनमा पर्ने गरी बस्नु नपर्ने कानूनी व्यवस्था गरिनु पर्दछ।

शान्ता मानवी, सांसद तथा सदस्य, सामाजिक न्याय समिति, राष्ट्रिय सभा

कमैयाको क्षेत्रमा मात्र बाँधाश्रम रहेको नभई अन्य क्षेत्रभित्र पनि बाँधाश्रम रहेको सवाललाई यस कार्यपत्रमा समावेश गरिनु राम्रो पक्ष हो। नचाहँदा नचाहँदै पनि सुरक्षित भइने अभिप्रायले मानिसहरू यस रूपमा बस्ने गरेको पाइन्छ। आफ्नो जग्गा जमिन भएर पनि ऋण लिएर बँधुवा रहन गएको कुरा यस अध्ययनमा समावेश भएको छ, छैन? आफ्नो जग्गा अँधिया दिएर आफू बाँधाश्रमिक बन्न गएको स्थिति पनि छ, यसको बारेमा अध्ययन हुनुपर्दछ। बेरोजगारी समस्याले पनि बँधुवा मजदुरको स्थिति उत्पन्न भएको छ र यसको मात्रा बढ्दै गएको छ। बैंकले घर जग्गा लिलाम गरेपछि कतिपय किसानहरू बँधुवा बन्न बाध्य भएका छन्। महिलाहरूको श्रम शोषणका साथै यौन शोषण पनि हुने गरेको छ। भोटा प्रथाको पनि अध्ययन हुनु आवश्यक छ। त्यसैगरी काठमाण्डौमा रहेका घरेलु बालमजदुरहरूको बारेमा पनि अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ। बाधाश्रम प्रणालीको अन्त्यका लागि ऋण मोचन गरेर मात्र हुँदैन। आयमूलक, रोजगारमूलक तालिम दिएपछि सिप उपयोगको निम्ति बजार व्यवस्थापन हुनु उत्तीकै आवश्यक हुन्छ। अन्यथा तालिमको पनि अर्थ रहँदैन। तसर्थ यस्ता सवालहरूको अनुगमन हुनु पर्दछ।

प्रकाश ज्वाला, सांसद, प्रतिनिधिसभा, नेकपा (एमाले)

अहिलेको उत्पादन सम्बन्धको बारेमा कार्यपत्रमा कुरा उठेन। यो समस्याको कारकतत्व वर्तमान सामाजिक, आर्थिक संरचना नै हो। वर्तमान सामाजिक, आर्थिक संरचनामा परिवर्तन नगरूञ्जेलसम्म यो समस्या समाधान हुन सक्तैन। वैकल्पिक रोजगारीको अभावमा पनि यो प्रथाको अन्त्यका लागि समस्या हुने गरेको छ। आफ्नो जमिन नभएको कारणले अर्काकोमा काम गर्नु पर्ने भएकोले भूमिमा क्रान्तिकारी सुधारको खाँचो छ। यो समस्या समाधान गर्न उत्पादनका साधनहरूको यथोचित वितरण र उचित मूल्यको व्यवस्था हुनु आवश्यक छ। राजनीतिक इच्छाशक्ति, चेतना र सामाजिक परिवर्तन नै बाँधाश्रम सम्बन्धी समस्याको समाधानका उपाय हुन्। यी कुराहरू कार्यपत्रमा आउनु पर्दथ्यो।

जुद्ध गुरुङ्

कृषि भनेपछि पशुपालन पनि आउँछ तर कार्यपत्रमा यो sector लाई समावेश गरेको पाइएन। हिमाली क्षेत्रमा पालिने पशुहरूको सवालमा प्रयोग गरिने मजदुरहरूको बारेमा पनि अध्ययन गर्नु आवश्यक छ।

कार्यपत्र प्रस्तोता डा. शिव शर्माबाट जवाफ

- पहिले अरूतिरका कुराहरू आउन् र solution तिर लाग्ने तथा अहिले legal reform मा मात्र जाने भन्ने आशयले solution उल्लेख नगरिएको हो।
- यसको समाधानका निम्ति सामाजिक संरचनामा परिवर्तन, कानूनहरूको कार्यान्वयन र स्थानीय निकायहरूको परिचालन आवश्यक छ।
- जसले बँधुवा मजदुरको श्रम सम्बन्ध सिर्जना गरेको छ, त्यसमा change relationship कायम गरिनु पर्दछ।
- बाँधा श्रमिकहरूको न्यूनतम ज्याला तय गरिनु पर्दछ।
- कृषि भन्ने वित्तिकै पशुपालन लगायत्का सबै पर्दछन्।
- भएका अध्ययन र तथ्यांकका आधारमा यो कार्यपत्र एउटा विचार (vision) दिनलाई तयार गरिएको हो। यस सिलसिलामा अझै अध्ययन अनुसन्धान हुनु जरूरी छ।

पनि कम हुन सक्तछ। उसको आम्दानीको कुरालाई मुख्य रूपमा हेरिनु पर्दछ। बाँधा प्रथाको मोचन गर्दा सुकुम्बासी समस्या समाधान गर्ने सवालमा आएका जस्ता समस्याहरू नआउने गरी गर्नु पर्दछ। जस्तो कि बाँधा नभएकाहरूले पनि फाइदा लिन नक्कली बाँधा बन्न सक्तछन्। उनीहरूको ऋण मोचन गरिदिने हो भने उनीहरूको स्वर्च गर्ने प्रवृत्ती कस्तो हुँदै जान्छ? त्यसैले यी सबै कुरालाई ध्यान दिएर मात्र कानून तर्जुमा गर्नुपर्दछ। बाँधाश्रमको उन्मूलन गर्ने क्रममा सिप विकास र आयआर्जनमा जोड दिनु पर्दछ। रोजगारीको ग्यारेण्टी दिइनु पर्दछ। स्रोत, साधन र विकासका पूर्वाधारहरूमा उनीहरूको पहुँच बढाउनु पर्दछ। भारत तथा पाकिस्तानमा भएका कानून तथा त्यसको कार्यान्वयनमा के कस्ता त्रुटिहरू रहेका छन्, त्यसलाई केलाएर हामीले कानून बनाउने तथा कार्यान्वयन गर्नेमा जोड दिनु पर्दछ।

नारायण खड्का, अधिवक्ता

छरपस्ट रहेका कानूनलाई compile गर्ने हो कि नयाँ बनाउने हो भन्नेबारे कार्यपत्रमा स्पष्ट पारिनु पर्दछ। ऐन हुँदैमा मात्र न्याय पाइने, bonded को उन्मूलन हुने होइन, कार्यान्वयन नै पूर्ण रूपले हुनु पर्दछ।

शिव रिजाल

कानून अपुग छ, निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने कुरा निर्विवाद छ। छरिएका कानूनलाई समेटेर एउटा प्रतिवद्ध कानून बनाउनु पर्दछ। कार्यपत्र बढी परिभाषामा मात्रै केन्द्रित भएको जस्तो देखियो। कस्तो कानून भन्ने कुरा आएन। बाँधालाई आर्थिक रूपमा कसरी सवल बनाउने, सामाजिक परिवर्तनतर्फ के कस्तो मापदण्ड तोक्ने र उपायहरू अपनाउने, राज्यले र गैह्र राज्यले कस्तो दायित्व वहन गर्नुपर्ने जस्ता कुराहरू स्पष्ट रूपले आएमा समस्या समाधान गर्न सघाउ पुग्याउँछ।

देवि बास्कोटा, इन्सेक सुदुरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय संयोजक

समस्या समाधानमा कानून आवश्यक छ। सौंकी सरकारले [illegible] होइन कि तिर्नु नपर्ने [illegible] व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

वीरेन्द्रकेशरी पोखरेल, इन्सेक सल्लाहकार

ऋण तिर्ने त कुरै छोडौं। त्यो पैसा कमैयालाई नै दिएर कल्याणकारी काम गर्न सघाउ पुग्याएर मालिकलाई दण्डित गरिनु पर्दछ।

वद्रिप्रसाद खतिवडा, इन्सेक कार्यकारी सदस्य

कुनै पनि सामाजिक प्रथा आर्थिक पक्षसँग जोडिएको हुन्छ। त्यसको अन्त्यको लागि आर्थिक पक्षको सुधारमा ध्यान दिनु पर्दछ। उदाहरणको रूपमा भन्नुपर्दा सतिप्रथा आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित नभएकोले त्यो उन्मूलन भयो तर कमैया, बाँधा प्रथा आर्थिक पक्षसँग सम्बन्धित भएकोले समाधान हुन नसकेको हो। तसर्थ यो समस्यालाई समाधान गर्न सर्वप्रथामतः कमैयाहरूलाई "परिचयपत्र" दिइनुपर्दछ। तत्पश्चात् उनीहरूलाई कुनै निश्चित काम र त्यसवापत पैसा दिने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ। जस्तैः कुनै एउटा गाउँका कमैयाहरूलाई निश्चित परिमाणको गिट्टी कुट्ने जिम्मा दिने र त्यो सरकार वा कुनै खास निकायले किनिदिने। त्यसैगरी उनीहरूको ऋणलाई कानूनले नै माफ गराइदिनु पर्छ र पुनर्वासको लागि उनीहरूलाई घर जग्गाको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। कमैया क्षेत्रमा व्यवसायीहरूलाई उद्योगधन्दा खोल्न प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ र कमैयाहरूलाई सीपमुलक ज्ञान दिई ती उद्योगहरूमा रोजगारी उपलब्ध गराउनुपर्दछ। परिचयपत्र पाएका कमैया, बाँधाश्रमिकहरूलाई जागिर उपलब्ध गराउने उद्योगहरूलाई सरकारी कर कम गर्ने व्यवस्था गरेमा त्यस्ता उद्योगहरूमा कमैयाहरूको निम्ति रोजगारीको अवसर प्राप्त हुन सक्छ। त्यसैगरी कमैयाहरूलाई रोजगारी दिएवापत कृषिजन्य उद्योगहरूलाई कर मुक्त गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ। यी सवालहरूमा ध्यान दिन सकेमा यो प्रथाको अन्त्य गर्न सहयोग मिल्ने मैले ठानेको छु।

रेवतीप्रसाद ढकाल, भूमिसुधार मन्त्रालय

कामको समयको आधारमा पनि बाँधाको परिभाषा हुनुपर्दछ। त्यस्तै वासस्थान तथा पारिश्रमिकको आधारमा पनि यसलाई परिभाषित गरिनुपर्दछ। बाँधा श्रमिकहरू संगठित नभएको कारणले उनीहरूले अन्य संगठित निकायले दर बढाए जस्तै आफ्नो ज्याला बढाउन सकिरहेका छैनन्। संगठित नभएका कारणले जग्गाधनी, मालिकले फाइदा उठाइरहेका छन्। तसर्थ कानून बनाउँदा यस सम्बन्धमा पनि ध्यान दिनु पर्दछ। गोष्ठीबाट मात्र सबै सुझाव दिन सकिन्छ भन्ने होइन। त्यसको लागि एउटा छुट्टै Task Force को नै व्यवस्था गर्नु पर्दछ। यतिले मात्र पुग्दैन, एउटा कानूनकै मस्यौदा हुनु आवश्यक छ।

उषा तिवारी, पत्रकार

विद्रोही हुनका लागि कानूनको आवश्यकता पर्छ कि पर्दैन? जुन ढंगले पहिले कमारा कमारी उन्मूलन गरियो, अहिले त्यसै ढंगले कुनै clause नराखी यो प्रथा उन्मूलन हुन सक्छ कि सक्तैन? अहिले विभिन्न जिल्लामा आर्थिक विपन्नताको कारणबाट रैथानेहरू पनि बँधुवा मजदूर हुनु पर्ने स्थिति आउन थालेको छ। यसतर्फ पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ।

सूर्यप्रकाश भट्टराई, इन्सेक केन्द्रीय कार्यालय

अन्तर्राष्ट्रिय Deligation आउनु अगाडि यो समितिलाई सघाउ पुऱ्याउनेगरी यही गोष्ठीबाट एउटा कार्ययोजना बनाउन सके राम्रो हुने थियो।

कार्यपत्र प्रस्तोता पवनकुमार ओझाबाट जवाफ

- कामको value लाई गणना गरी ऋण मोचन गर्ने कानूनी व्यवस्था गर्ने भन्ने सवाल राम्रो हो तर कमैयाले मालिक change गरिरहने स्थितिमा असजिलो भने छ।
- कसैले केही काम गर्न कानून कै आवश्यकता पर्दछ।
- हालका ऐनहरू पर्याप्त छैनन्। बाँधाश्रम उन्मूलन सम्बन्धी ऐन बनाउँदा नयाँ नै बनाउनु पर्दछ। त्यसमा अहिले भएका उचित कुराहरू समावेश गर्नु पर्दछ। बाँधाहरूको संख्या धेरै भएकोले Revolutionary Act नै आवश्यक छ। जिविकोपार्जनको वैकल्पिक व्यवस्था हुनुपर्दछ।
- श्रमिकहरू संगठित हुने कुराका सम्बन्धमा Trade Union Act ले संगठित हुने अधिकार प्रदत्त गरेको छ। उनीहरू संगठित नहुनु/नगराइनु वेग्लै कुरा हो।
- शान्तिपूर्वक विद्रोही हुन कानूनले छुट दिएको छ।
- जसले जति गल्ती गरेको छ, त्यसलाई त्यतिकै माफ राख्नु दिनु पर्दछ।

सारसंक्षेप/सुझाव

- सुशील प्याकुरेल

बाँधाश्रम उन्मूलनको लागि परिभाषा र कानून चाहिन्छ भन्ने कुरामा दुईमत रहेन। परिभाषा र कानून कस्तो हुनुपर्छ भन्ने सवालमा पूर्ण सुझाव नआए पनि छिटफुट सुझाव भने आए। बाँधा श्रमिकहरूको ज्याला निश्चित हुनुपर्छ र श्रम गरेको आधारमा ऋण मिनाहा तथा सरकारले ऋण मिनाहाको व्यवस्था गरिदिनु पर्छ भन्ने कुरा आएका छन्। कार्यान्वयनको कुरा हाम्रो जस्तो संस्थाले अनुगमन गर भन्ने हिसाबले आएको छ। सबैलाई बाँधाश्रम भन्ने/नभन्ने सवालमा केही विमति आए। राजनीतिक प्रतिवद्धता आवशयक छ भन्ने सबैपक्षबाट आयो।

गोष्ठीको समापन

- वीरेन्द्रकेशरी पोखरेल (सभापति)

यो ऐनसँगसँगै यसलाई हेर्ने निकायको बारेमा पनि स्पष्ट तोकिदिनु पर्दछ। निकायको व्यवस्था गर्नुपर्दछ। त्यस्ता समस्याले ग्रसित भएकाहरूको चेतनास्तर माथि उठाउन इन्सेक जस्ता संस्थाले पहल गर्नु पर्दछ।

(समाप्त)

अनुसूची १

Bonded Labour in Nepalese Agriculture[1]

Shiva Sharma
National Labour Academy-Nepal

1.1 Introduction

Agriculture is central to the employment issues in Nepal. It provides direct employment to six million labour which is four-fifths of total economically active population. Four million laborers are self-employed, and two million work as wage laborers. Almost half of the wageworkers are part-time, they come from marginal and small holdings. And one million laborers are full time farm wage workers. These workers are landless and subsist on wage income. Out of every 10 full time wage workers, seven work as casual workers and three work under permanent labor relationship (Chart 1).

Chart 1: Agriculture Labour and Its Distribution by Type of Contract

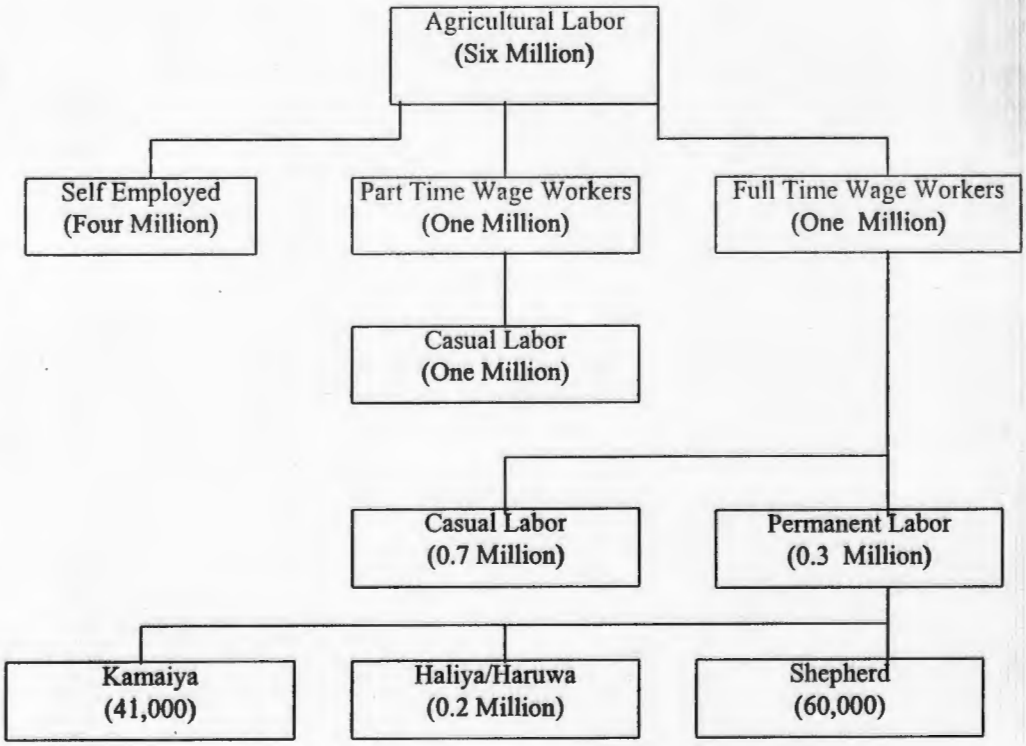

Source: Sharma (1996), Sharma and Thakurathi (1998).

[1] Paper presented in National Consultation on Bonded Labour, organised by INSEC in Hotel Orchid, December 15, 1999.

1.2 Farm Labor Relationship

Farm wage labor relationship in Nepal is varied. Majority of farm holdings (64%) use own household labor or exchange labor for farming. About 30 percent of total farm households supplement family labor with casual laborers hired as and when necessary. About 5 percent of total holdings hire permanent laborer for farming purposes and for animal herding. Use of permanent labor is relatively high in the terai districts. Of total permanent farm laborers, 3.4 percent are in mountain districts, 30.5 in hill districts and 66.1 in the terai districts (Table 2). About 4 percent of farms in Nepal use permanent labor. In the terai, about one-tenth of farms employ permanent workers. In the hill districts, less than three percent of farms have incidence of permanent labor.

Table 2: Distribution of Farm-holdings by Type of Labor Relationship

Region	Farm Holdings	Percent of Holdings Using				Permanent Labor/Farm	Total Permanent Labor (number & %)
		Own Labor Only	Casual Labor Only	Casual and Permanent Labor	Permanent Labor Only		
Mountain	260712	70.0	27.9	1.1	1.1	1.9	10898(3.4)
Hills	1357720	69.5	27.7	1.8	1.0	2.2	98570(30.5)
Terai	1117818	56.9	34.1	7.0	2.1	2.1	213615(66.1)
Total	2736050	64.4	30.3	3.9	1.4	2.1	323083 (100.0)

Source: Calculated in Sharma (1996) using CBS (1992).
Note: Figure in parenthesis denotes percentage of the total.

The permanent labor relationship in agriculture constitutes labor hiring for two purposes. An overwhelming proportion of permanent labor work as farm labor. A smaller proportion work as animal herders. Farm workers are popularly know as *Haliya*, *Haruwa*, *Kamaiya* and *Jan*. The animal herders are known as *Gothala*, *Charuwa*, *Gaibar*, *Bhainsbar* or *Chegar*. These relationships are known by different names in different part of the country, and are believed to differ in terms and conditions of relationship. Kamaiya form of permanent labor relationship is in practice in mid and far western terai districts of Dang, Banke, Bardiya, Kailali and Kanchanpur. The system is also believed to be in practice in some pockets of Kapilvastu, Rupandehi and Nawalparasi districts. However, not much information is available on the prevalence and characteristics of Kamaiya system found in the latter districts. Sharma and Thakurathi (1998) have recently documented that Kamaiya system is in practice in these districts. The study has also characterized the system, and the findings indicate that there is not much difference in practices there and in the other five districts.

1.3 Permanent Labor Relation in Hills and Terai: Characteristics

There is a tremendous variation in permanent labor relationships. Information from Dhanusha and Saptari in east and Bardiya in west terai is presented below. In the table, information from hill districts of Kavre and Dailekh are also included. It can be seen that bondage emerge from different sources in different districts. In the Kamaiya districts and in hill districts, debt bondage seems to be common. In the terai districts under Haruwa system, bondage emerges in the form of reduced wage and tying up of family laborers.

Table 3: Characteristics of Permanent Laborers by Districts

Type of Contract *Dhanusha/ Saptari*	Terms and Conditions	Freedom of Movement
1. Farm Servant (*Nauker*)	a. For one year has to work for the same employer b. Is paid annual wage: 16-24 mond. c. Takes meal in employers' house d. Is in full disposal of employer, has to avail for any work and any time.	a. Can change employer after contract expires b. If indebted, can change employer by arranging the payment of debt.
2. Jan/Janauri (*Kaccha Harwaha*)	a. One year contract b. Can not sell labor service when employer has works to be done c. Household members also can not sell labor service when employer has works to be done. d. Is provided 5 Katha farm land in half-half crop basis. e. All get wage for worked day. f. Wage rate is uniform throughout the year at 2.5 to 3 kg. per day. While in peak season, market rate reaches 5 to 6 kg. of paddy. g. If contracted for few months, crop advance is paid in tune of 3 to 5 monds over and above the wages. Locally know as "*Janeuri*". If the contract is for a year and such kind payment is made, the payment is known as "*Jharauri*".	a. Can change employer after expiry of contract. b. In slack periods, can leave the village generally to India for few months. In his absence, the family members have to perform required jobs (and are paid). c. In peak periods, the wage rate is higher than normal rate, but the family members are paid only the normal rate. d. If indebted, can change the employer by arranging the payment of debt.
3. Harbaha	a. One year contract. b. Can not work for others. c. Household members also can not sell labor service elsewhere when employer has works to be done. d. Is provided 10 Katha landin half-half crop share basis. For work days, receives daily wage.	a. Can change employer after expiry of contract. b. If indebted, can change employer by arranging the payment of debt.
Bardiya 1. Bigha-Kamaiya	a. Roughly for every 3 to 4 bigha land one Kamaiya b. Is allotted 0.5 bigha land, and produce from that land is his wage. c. Is also paid 6 to 7 quintal for food (called Masura).	a. Can not leave employer in between, or can not harvest the allotted land. b. Family members work in the land and also are required to work in domestic chores of the employer. c. If indebted, can not leave without paying the debt.
2. Thekka (Bhutti)-Kamaiya	a. Fixed amount payment for annual contract. Usually 10 to 12 quintal rice. b. If wife (or female member) works as Bukrahi, then joint wage is 15 quintal. c. Is also paid 6 to 7 quintal for food (called Masura). d. Generally, other family members: wife and children are required to work for the same employer. Child labor gets paid 2 to 4 quintal per annum.	a. Can change the employer after contract period. b. If indebted, can not leave without paying the debt. c. If prospective employer pays debt on his behalf, the debt gets transferred to new employer. Such transferred debt is called "*Saunki*".
Dailekh/Kavre 1. Hali	a. "***Hali Doko***" is given in tune of Rs 10 to 12 thousand. No interest is charged. But has to work till the sum is not repaid. b. As wage, fixed amount : one to two muri grain is paid annually. c. Family members have to do farm work when needed without pay. (Generally planting and harvesting job). d. Hali does ploughing (in general).	a. Unless "***Hali Doko***" is paid back, has to provide labour service to the employer-creditor. b. When ploughing job is not there, can seek casual work. c. Family members can seek casual work when planting job is not there.
2. One crop contract	a. Fixed amount is paid for ploughing for one crop. b. Family members are not included in contract; and hence are free to seek job.	a. Can change employer after crop contract is finished.

Source: Field survey and observation by the author and references used in this paper.

Analysis of the characteristics of some of the long terms labour relationships in agriculture reveal the following as important elements that circumvent "freedom" of labourers.

a. **Excessive hours of work for the wage of one day:** Though there is no law regulating the hours of work for agricultural labour, the number of hours the labourers are made to work is excessive. Because of extended relationships the labour is obliged to work from dawn to dust and generally beyond. The pay (wage) is not adjusted for excessive work.

b. **Low wage:** Again, there is no law to govern the wage rates applicable to informal sector including agriculture. The daily wage (actual or imputed) of long term labour is lower than casual labour especially in peak labour demand periods. The wage for casual labour is adjusted in peak period, while the wage for long term labour is constant at the level applicable to slack period rates.

c. **One wage but more than one labour:** Family members of long term labour are often required to work for the same employer. The employer has implicit night to require the family members of labour to engage in farm and other works. In the Kamaiya system, such members are not paid or paid too little. In other systems where long term workers are paid on daily wage basis, the family members are paid slack period wage rates. The members have thus to forgo the better wage earning opportunities due to the reason that one of the family members is employed as long term labourer.

d. **Indebtedness circumvents the mobility:** Long term labour relationships systematically keeps labour separated from other employers, and thus from the potential sources from which credit can be sought. The employer becomes the sole source of credit. And, to meet emergency, social expenditure and also living expenses (due to low wage), labour gradually falls in debt trap of the same employer as the number of years at work increases. It has been seen, in case of Kamaiya system, that amount of 'Saunki' (debt) increases as one works more and more years as long term labour. The debt increases to a level that it becomes impossible to pay back the debt with the wage earnings. This situation erodes the bargaining power of the labour and circumvents "freedom".

e. **Interliked labour, land and credit contracts:** Long term farm labour relationships are complex in the sense that several contracts are interlinked with labour. In one sense, this is the result of absence of markets in these, and the employer is the sole provider of access to the labour.

Clearly, all the four elements common among long term agricultural workers are instrumental to push the labour in bondage situation. Hence, any work relationships that contains all or either of these elements can be regarded as 'bonded relationships' and the labour in such relationships as bondage. The overriding emphasis of 'debt bondage' ignores the process of bondage, which is manifested through the first three elements described above. As long as only the consequence (result) of the process remains the matter of concern, and the process itself is ignored, the practice of bonded labour can be expected to thrive against all odds.

1.4 Distribution of Permanent Farm Labour

There are about 4000 permanent farm laborers per district in Nepal. The number varies by region. In Terai, the number of such laborers is 10,000 per district, while in

the mountains it is less than 1000 (Table 3). About 5 percent of total farm households employ permanent laborers. In the Terai almost 10 percent do so, while in the hills and mountains less than 3 percent employ permanent laborers. These households employ two permanent laborers in average (Table 4).

Table 4: Number of Permanent Farm Labour by Region

Area	Male	Female	Total Permanent Labour	Permanent Labour per District
Nepal	*230282*	*71392*	*301674 (100)*	*4022*
Mountains	6335	4110	10445 (3.5)	653
Hills	61197	21820	83017 (27.5)	2129
Terai	162750	45462	208212 (69.0)	10411

Note: Figure in parenthesis indicates percentage of total permanent labor.
Source: Annex-1.

Distribution of permanent labor by district is presented in Annex 1. Laborers in this category include those working under Kamaiya, Hali and Haliya systems. Districts having more than national average at 4022 permanent labour are presented in Table 5. Out of 22 such districts except Kavre, Darchula, Syanja, Baglung and Palpa, all other districts having high incidence of permanent farm labor are the terai districts. To the extent that "unfree" labour relationship is one of the features of permanent labour system, the districts enumerated in the table deserve priority for making relationship "free" and humane.

In Kailali, Bardiya, Bake and Dang districts, majority of permanent labourers are from the Kamaiya system. In other districts, they are probably working under Hali /Haruwa system. Interestingly, Kamaiya system so far has attracted attention of unionists, activists, and academicians. Hali/Haruwa system has been least researched and remains out of sight of human rights and labour rights workers. The data in the table indicate that Kamaiya centered approach is but partial is the objective is to address "unfree" labour relationships.

Table 5: Districts with High Incidence of Permanent Farm Labour

Districts	No. Of Permanent Farm Labour		
	Male	Female	Total
KAILALI	17348	13610	30958
JHAPA	15175	3600	18775
SARLAHI	15122	2571	17693
KAVRE	7019	6149	13168
MAHOTTARI	11883	1001	12884
RAUTAHAT	11283	1261	12544
BARDIYA	7473	4107	11580
PARSA	7836	3450	11286
SAPTARI	10087	350	10437
DHANUSHA	9505	665	10170
KAPILBASTU	6778	3111	9889
BARA	7251	2548	9799
SIRAHA	8460	432	8892
DANG	5362	2605	7967
MORANG	6860	981	7841
BAGLUNG	5520	1131	6651
SUNSARI	5109	619	5728
RUPANDEHI	4704	1021	5725

BANKE	3760	1003	4763
SYANGJA	2934	1673	4607
CHITWAN	3514	885	4399
DARCHULA	1720	2490	4210
PALPA	3271	858	4129

Source: Annex-1.

1.5 Women and Children in Permanent Labour Relation and Bondage

As in the case of bonded labour in general, the existing information do not permit the quantification and description of bonded women and child labourers. However, the sex and age segregated information of labour force engaged in long term relationships can provide some insights on the issue.

As presented in Table 4, of total 301674 long-term farm labour 71392 are women. Similarly, of all engaged under the Kamaiya system 15140 are women. Thus, almost one – fourth of the long term workers are women. How many of these women are working under bondage and also as appendage to the male labourers is difficult to pin point, however.

Similarly, the number of children working under bondage relationship is not known. Yet, Sharma (1999) estimates that about 33,000 children are working without pay which can be considered as one of the elements in the process of bondage. Similarly, of total labour force under Kamaiya system 12328 are children (Sharma 1999). Again, as the long term labour relationships is the fertile ground for bonded relationships to evolve and foster, many of the children engulfed in such relationships can be expected to have been working under bondage situation.

The information presented in above paragraphs is indicative of gender and age dimensions of the bonded labour problem. Description and diagnosis of problem is not possible owing to the back of information.

1.6 Conclusions

Several elements of bondage are found present in various long term labour relationships in practice in Nepal. The most important elements robing the "freedom" from the labourers are, excessive hours of work, control over worker's family labour by the employer, and debt. Removal of these elements is essential to make labour relationship "free" and humane.

Annex-1: Permanent Farm Labourers

	Permanent Farm Workers		
Districts	Male	Female	Total
TAPLEJUNG	232	28	260
SANKHUWASHABHA	1030	165	1195
SOLUKHUMBU	940	616	1556
DOLAKHA		23	23
SINDHUPALCHOK	647	205	852
RASUWA	127	200	327
MANANG	58	4	62
MUSTANG	142	27	169
DOLPA	102	16	118
JUMLA	171	54	225
KALIKOT	363		363
MUGU	27	27	54
HUMLA	63	160	223
BAJURA	42	43	85

BAJHANG	671	52	723
DARCHULA	1720	2490	4210
Mountain	**6335**	**4110**	**10445**
PANCHTHAR	627	190	817
ILAM	1902	1331	3233
DHANKUTA	1656	739	2395
TEHRATHUM	776	70	846
BHOJPUR	2973	318	3291
OKHALDHUNGA	987	184	1171
KHOTANG	1036	424	1460
UDAYAPUR	1802	357	2159
SINDHULI	755	280	1035
RAMECHHAP	1069	657	1726
KAVRE	7019	6149	13168
LALITPUR	380	178	558
BHAKTAPUR	111	143	254
KATHMANDU	515	97	612
NUWAKOT	2859	274	3133
DHADING	385	89	474
MAKAWANPUR	215	268	483
GORKHA	924	535	1459
LAMJUNG	940	697	1637
TANANHU	1611	289	1900
SYANGJA	2934	1673	4607
KASKI	100	422	522
MYAGDI	934	315	1249
PARBAT	3125	235	3360
BAGLUNG	5520	1131	6651
GULMI	2520	150	2670
PALPA	3271	858	4129
ARGHAKHANCHI	2148	19	2167
PYUTHAN	386	54	440
ROLPA	1830	483	2313
RUKUM	496	852	1348
SALYAN	126	108	234
SURKHET	3074	61	3135
DAILEKHA	222	25	247
JAJARKOT	252	98	350
ACHHAM	346	80	426
DOTI	1153	670	1823
DADHELDHURA	2927	942	3869
BAITADI	1291	375	1666
Hill	**61197**	**21820**	**83017**
JHAPA	15175	3600	18775
MORANG	6860	981	7841
SUNSARI	5109	619	5728
SAPTARI	10087	350	10437
SIRAHA	8460	432	8892
DHANUSHA	9505	665	10170
MAHOTTARI	11883	1001	12884
SARLAHI	15122	2571	17693
RAUTAHAT	11283	1261	12544
BARA	7251	2548	9799
PARSA	7836	3450	11286
CHITWAN	3514	885	4399
NAWALPARASI	2906	429	3335
RUPANDEHI	4704	1021	5725
KAPILBASTU	6778	3111	9889
DANG	5362	2605	7967
BANKE	3760	1003	4763
BARDIYA	7473	4107	11580
KAILALI	17348	13610	30958
KANCHANPUR	2334	1213	3547
Terai	**162750**	**45462**	**208212**
Nepal	**230282**	**71392**	**301674**

Source: Sample Agriculture Census, 1991.

अनुसूची २

बाँधा श्रम उन्मूलन कानूनको आवश्यकता र स्वरूप

पवन कुमार ओझा
अधिवक्ता

मानव अधिकार आन्दोलनको एक प्रमुख मुद्दा- बाँधा श्रम उन्मूलन

प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना सँगसँगै नेपालमा जागरणको एक नयाँ युगको उदय भएको छ। समाजका हरेक वर्ग, समूह आफ्ना हक हितको स्थापना, सुरक्षा र सम्बर्द्धन र प्रवर्द्धनमा जुटेका छन्। यो क्रम समाजका कमजोर वर्गमा पनि देखापरेको छ र हरेक यस्ता वर्गहरू संगठित भएर यस प्रयासमा लागेका देखिन्छन्।

मानव अधिकार आन्दोलन एक सशक्त आन्दोलनको रूपमा अघि बढेको छ। मानव अधिकारवादी संस्था तथा कर्मीहरू समाजका सबै कमजोर पक्षहरूका लागि मानव अधिकारको बहाली एवं प्रत्याभूतिका लागि अथक संघर्षरत रहेका छन्।

प्रजातन्त्र पुनःस्थापनापछिको यस एक दशकमा मानव अधिकार आन्दोलन एक सशक्त आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारको आन्दोलनमा परिणत भएको छ। यस आन्दोलनले मुलुकका अनेकौं सवाललाई राष्ट्रिय समस्याको स्थानमा पुऱ्याएर साग राष्ट्र एवं सरकारको ध्यान केन्द्रित गरेको छ। यस्ता केही सवालमध्ये बाँधा श्रम प्रणाली उन्मूलनका लागि गरिएको आन्दोलन एक प्रमुख राष्ट्रिय मुद्दाको रूपमा स्थापित भएको छ।

बाँधा श्रम प्रणाली मूल प्रश्न

कमैया प्रथाबाट शुरू भएका अध्ययनहरूले बाँधा श्रमको प्रचलन कमैया प्रथाभित्र सीमित नरही मुलुकका अन्य क्षेत्रहरूमा समेत रहेको कुरालाई उजागर गरेका छन् र यी अध्ययनहरू बाँधा श्रमको प्रचलन सामान्यतः कृषि क्षेत्र भित्र सीमित रहेको देखाएका छन्। कृषि श्रम प्रणालीभित्र कमैया, हलिया, हरुवा, चरुवाहरू बाँधा श्रम प्रणालीभित्र आवद्ध देखिएका छन्। अध्ययनहरूको यस निचोडले कमैया प्रथाको उन्मूलनका लागि गरिने र गर्दै आएको प्रयासको आन्दोलन बाँधा श्रम प्रणाली उन्मूलन र कृषि क्षेत्रअन्तर्गत शोषणयुक्त श्रम सम्बन्धको समाप्ति गरेर दुई भागमा स्पष्ट विभाजित हुन पुगेको छ।

बाँधा भन्नु वस्तुतः दास वा कमारा सरहको स्थिति हो। यो मानव सम्बन्धमा ज्यादै हीन अवस्था अर्थात् पशुवत अवस्थाको द्योतक मानिन्छ। बाँधापनमा रहने मानिसका कुनै अधिकार हुन सक्तैनन्। उनीहरू कर्तव्यबाट मात्र लादिएका हुन्छन्। अर्कोतर्फ मालिकसँग अधिकार मात्र हुन्छन् र उसले बाँधाप्रति कुनै कर्तव्यको निर्वाह गर्नु पर्दैन।

अतः बाँधाको हैसियतमा रहेका, पहिचान भएका र सो हैसियतमा पुग्ने जोसुकैलाई पनि बन्धनबाट मुक्त गरी सामान्य मानिस सरहको अवस्थामा पुऱ्याउन विशेष प्रयत्न गरिनुपर्ने हुन्छ। यस्तो कार्य राज्यशक्तिबाट मात्र सम्भव हुन्छ। राज्यशक्तिको प्रयोग कानूनी राज भएको मुलुकमा कानूनको निर्माणबाट र कानूनी प्रक्रियाबाट मात्र हुन सक्तछ।

"बाँधा" का बन्धनहरू कानूनी प्रक्रियाबाट समाप्त गरी उसलाई मोचन गरिसकेपछि मात्र उसको हैसियत एक आम काम गर्ने श्रमिक सरह हुन पुग्दछ र त्यो हैसियतमा उसलाई पुनः कानूनद्वारा शोषणयुक्त श्रम सम्बन्धबाट रक्षा गरिनुपर्ने हुन्छ। बाधा श्रम प्रणाली समाप्त गर्न कानून एक अनिवार्य यन्त्र मानिन्छ। एक उपयुक्त र सशक्त कानूनको अभावमा बाँधा श्रम प्रणालीको अन्त्य सम्भव हुन सक्ने देखिँदैन।

यसै कुरालाई महशुस गरेर नै यस क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्ति संस्थाहरू बाँधा श्रम उन्मूलन गर्ने कानूनको निर्माणलाई प्राथमिकता दिन्छन् र यसका निमित्त प्रयत्नरत रहेका पाइन्छन्। यस कार्यमा यस्ता संस्थाहरूले विभिन्न गोष्ठी, भेला आयोजना गरी यो कार्यमा जनसमर्थन जुटाउने प्रयत्न गरिरहेका छन्।

नेपालमा प्रचलित बाँधा श्रमका विशेषताहरू

नेपालमा विद्यमान बाँधा श्रम प्रणाली भित्र निम्न चरित्र देखिएका छन्-

१. **ऋण (सौकि)-** श्रमिकलाई बाँधाको अवस्थामा पुऱ्याउने एक प्रमुख कारकको रूपमा ऋणलाई लिइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूले पनि यसलाई मूल तत्व मानेका छन्। कमैया प्रथाभित्र ऋण (सौकि) भएका कमैयाहरू सो ऋण (सौकि) को कारण पुस्तौंदेखि बाँधाको अवस्थामा रहेका पाइन्छन्। यस्तो ऋण (सौकि) बाबु बाजेबाट सर्दै आएको हुन सक्तछ र कतिपय अवस्थामा आफैंले लिएको ऋण तिर्न नसकेर बाँधाको हैसियतमा पुगेको

हुन्छ। इन्सेकको अध्ययन प्रतिवेदन २०४९ र श्री ५ को सरकारको २०५१ सालको प्रतिवेदनले यस्ता कमैयाहरूलाई "बाँधा" को रूपमा स्थापित गरेका छन्।

२. **सौकि तिरेर कमैया लैजाने प्रचलन-** सौकि भएको कमैया "सौकि" चुक्ता नहुन्जेलसम्म कमैया भएर बस्न बाध्य हुन्छ। उसको माथिमा मालिक परिवर्तन गर्ने छान्ने अधिकार वा स्वतन्त्रतामा सो सौकिले गम्भीर असर पार्दछ। जबसम्म अर्को कुनै मालिकले उसको सौकि तिरेर लैजादैन तबसम्म उसले पूर्व मालिक परिवर्तन गर्न सक्तैन। सौकि तिरिदिने मालिकले कर्जा तिर्ने क्रममा उसको काम गर्ने शारीरिक क्षमता, सौकिको मात्रा, कमैयाको काम गर्ने परिवारको संख्या समेतको मूल्यांकन गर्दा कर्जा (सौकि) तिरिदिन मन गरेमा मात्र सौकि तिर्ने काम हुन्छ। यसलाई प्रत्यक्ष रूपमा कर्जा तिरिदिने भनिए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा कमैयाको किनबेचको रूपमा लिन सकिन्छ।

३. **कमैयाको पारिश्रमिकमा** नै उसको श्रीमती (वुक्रही) वा छोराछोरीले काम गर्नु पर्ने कुरा नेपाली बाँधापनको अर्को प्रत्यक्ष र विशेष चरित्र हो। कमैयाले जे जस्तो जति पारिश्रमिक पाउँदछ वस्तुतः त्यसैमा नै उसको स्वास्नीले काम गर्नु पर्दछ। वुक्रहीलाई पूरा पारिश्रमिक प्राप्त हुँदैन।

४. सम्झौता गर्ने क्षमतामा **ह्रास-** [illegible] गर्दा [illegible] राख्ने क्षमता हुँदैन। कमैया प्रणालीअन्तर्गत कमैयाको कमैया बस्ने बारेमा गरिने सम्झौता (मौखिक) मा कुनै भनाइ मान्य हुँदैन। [illegible] सौदावाजी गर्ने क्षमता हुँदैन। यस्ता शर्तहरू या त मालिकद्वारा निर्धारित हुन्छन् या त प्रणाली स्वयंले निर्धारित गरेको हुन्छ। [illegible]

५. **अत्यधिक काम र कामको समय-** कमैयाको लागि [illegible] निर्धारित छैन त त यो काम गर्ने भन्ने कुनै निश्चित हुन्छ। श्री ५ को सरकारले गरेको प्रतिवेदनमा १२ घण्टा काम गर्नेको संख्या २० प्रतिशत र बाँकी २४ सै घण्टा काम गर्ने कमैया रहेका भन्ने उल्लेख छ। इन्सेक प्रतिवेदनले कमैयाको कामकोसमय १८ घण्टा सम्म उल्लेख गरेको छ।

६. **ज्यादै नै न्यूनतम ज्याला-** अध्ययनहरूले कमैयाले पाउने विघा मसौरा (पारिश्रमिक) ज्यादै नै न्यून हुन्छ। कमैयाले आफ्नो परिवारको भरण पोषण गर्नका लागि मालिकबाट कर्जा (सौकि) लिनु पर्दछ। इन्सेक प्रतिवेदनमा भनिएको छ (पृ. ८१) "कमैयाले मसौरा र विघाको रूपमा पाउनसक्ने सबै धानको प्रचलित बजार भाउले हिसाब गर्दा सरकारले तोकेको न्यूनतम वेतन त उनीहरूको लागि स्वर्गीय सुखको साधन हुन सक्तछ।"

७. **नियन्त्रणको मात्रा र बल प्रयोगको स्थिति-** कमैया उपर मालिकको सीमाहीन नियन्त्रण हुन्छ। मालिकले कमैया एक जनालाई मात्र नियन्त्रण गर्दैन। उसकी वुकरही लगायत ग्वाला ग्वाल्नी सबैमाथि आदेश गर्दछ, निर्देश दिन्छ, नियन्त्रण गर्दछ र काममा लगाउँदछ। कमैया र मालिकबीच अधिकार तथा कर्तव्यको सन्तुलित सम्बन्ध स्थापना हुँदैन। (इन्सेक प्रतिवेदन पृ. ८३)। कमैयाले आवश्यकतानुसार आफूले चाहेको ठाउँमा काम छोडी जान आउन सक्तैन। कतिपय स्थितिमा मालिकले बलपूर्वक कमैयामाथि नियन्त्रण गर्ने गरेको पाइन्छ। सो उपर कमैयाको कुनै उपचारको व्यवस्था हुँदैन।

बाँधा श्रमसम्बन्धी नेपालका कानूनको स्थिति

नेपालमा हाल प्रचलनमा रहेका बाँधा श्रम सम्बन्धित कानूनहरूको स्थितिनिम्न देखापर्दछ-

(क) **नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७-** धारा २० ले मानिसलाई बेच बिखन गर्न, दास तुल्याउन, बाँधा बनाउन वा कुनै किसिमले निजको इच्छा विरूद्ध काम गराउन निषेध गरेको छ। त्यस्ता कार्यहरू कानूनद्वारा दण्डनीय हुने व्यवस्था गरिएको छ।

(ख) **नागरिक अधिकार ऐन,** २०१२ ले हरेक नागरिकलाई समानताको अधिकार, भेदभाव विरूद्धको अधिकार, स्वतन्त्रताका अधिकार, जीवनको अधिकार, इच्छा विरूद्ध काम गर्न नपर्ने जस्ता अधिकारहरू प्रदान गरेको छ।

(ग) **मुलुकी ऐन ज्यू मास्ने बेच्नेको महलको ३ नं.** ले कसैले कसैलाई कमारा कमारी बनाउन, दास तुल्याउन वा बाँधा बनाउन निषेध गरेको छ। त्यसरी कमारा कमारी बनाउने दास तुल्याउने बाँधा बनाउनेलाई ३ वर्षदेखि १० वर्षसम्म कैद हुन्छ। अदालतले बाँधालाई कसुरदारबाट मनासिव क्षतिपूर्ति समेत भराई दिनसक्ने व्यवस्था उक्त ऐनबाट गरिएको छ। सो महलको ५ नं.ले मानिस किन्ने बेच्नेको थैली भूस हुने व्यवस्था गरेको छ।

(घ) **मुलुकी ऐन ज्याला मजुरीको** महलले काम गराउँदा खुसी राजीसँग गराउनु पर्ने, उचित ज्याला दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। कसैले ज्याला नदिएमा ज्याला दिलाउनु गराउने व्यवस्था गरेको छ।

(ङ) **ज्यू मास्ने बेच्ने नियन्त्रण ऐन,** २०४३ ले मानिसको बेचबिखन कार्यलाई निषेध गर्दै सो अपराध गर्नेलाई गम्भीर सजायको व्यवस्था गरेको छ।

(च) **श्रम ऐन,** २०४८ ले असंगठित क्षेत्रका कामदारहरूको पारिश्रमिक दिलाई दिने [illegible]को निर्धारण गरेको छ।

(छ) [illegible] **ऐन,** २०[illegible] प्रदान गरेको छ।

(ज) **सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन,** २०४[illegible] ऐन ज्यू मास्ने बेच्ने [illegible] ३ नं.को कसुरलाई सरकारवादी अपराधको श्रेणीमा राखी अपराधको छानबिन अनुसन्धान गरी जिल्ला अदालतमा मुद्दा चलाउने प्रक्रियाको व्यवस्था गरेको छ। यस्तो मुद्दा सामान्य कार्यविधि अपनाएर हेर्ने व्यवस्था रहेको छ।

(झ) **सन्धी ऐन,** २०४७ ले श्री ५ को सरकारद्वारा अनुमोदित सन्धिका व्यवस्थाहरू लागू गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्नुपर्ने उत्तरदायित्व श्री ५ को सरकारमाथि निर्धारण गरेको छ।

वर्तमान कानून बाँधा श्रमलाई उन्मूलन गर्न वा रोक्न किन अशक्षम छ ?

प्रचलित कानूनी व्यवस्थाहरूको विश्लेषण गर्दा बाँधा श्रम निषेध गर्दै बाँधा राख्ने कार्य गम्भीर अपराधको श्रेणीमा राखी दण्डको प्रावधान गरेको देखिन आउँदछ। कानून एवं बाँधा श्रमको यो स्थिति हुँदाहुँदै पनि यी कानूनको प्रयोग गरी आजसम्म मुद्दा चलाई कसैलाई पनि सजाय भए गरिएको कुनै तथ्यांक आजसम्म छैन। बाँधा श्रमबारे यत्तिको हलचल हुँदै रहेको यस दशकमा समेत कुनै मुद्दा चल्ने चलाउने काम हुन सकेको छैन जबकि सरकारी अध्ययनबाटै बाँधा श्रमको स्थिति विद्यमान भएको पुष्टि भइरहेको छ। यो कुरा नै वर्तमान कानूनी व्यवस्था असक्षम रहेको स्वयं एक प्रत्यक्ष प्रमाणको रूपमा रहेको मान्न सकिन्छ।

उपरोक्त कुराका अतिरिक्त वर्तमान कानून असक्षम हुनका केही कारण तल उल्लेख गरिएका छन्-

१. बाँधा श्रमको बारेका कानूनहरू छरपस्ट अवस्थामा रहेका र प्रत्येक कानून अपूर्ण र अल्प (असक्षम) अवस्थामा रहेका देखिएको।

२. बाँधा श्रम एक विशिष्ठ र पूर्ण प्रणाली भएकाले यस्तो प्रणालीको रूपमा विकसित भएको समस्याको सबै पक्षलाई निराकरण गर्नका लागि उपयुक्त, पूर्ण प्रभावी कानूनको आवश्यकता हुने। यस्तो कानूनको अभाव रहेको स्पष्ट देखिएको छ।

३. वर्तमान कानूनको सबभन्दा ठूलो कमी भनेको "बाँधा श्रम" को परिभाषाको अभाव हो। लिडर्सको प्रतिवेदनमा यस कुरालाई ज्यादै उपयुक्त ढंगबाट व्यक्त गरिएको छ। उक्त प्रतिवेदनको सम्बन्धित अंश यसप्रकार छ- "नेपालमा मानिसको क्रय बिक्रय रोक्ने तथा मानिसले मानिसको शोषण गर्न नदिनका लागि कतिपय कानूनहरू बनाइएका छन् तर कमैया

समस्या एउटा विशेष जाति र क्षेत्रमा भएको विशेष समस्या हो र त्यसको समाधानका लागि विशेष कानूनको अभाव रहेको पाइन्छ। ..... नेपाल कृषि प्रधान देश भए तापनि यहाँ कृषि क्षेत्रमा काम गर्ने कामदारहरूको सेवा, शर्त, सुरक्षा, सुविधा, कल्याणकारी व्यवस्था, विवाद समाधानका उपाय आदि सम्बन्धमा कानूनको अभाव देखिएको छ। त्यसमा पनि कमैयासम्बन्धी विशेष समस्याको समाधानको लागि विशेष कानूनको अभाव प्रष्ट खड्किन्छ। त्यस्तै कमैयालाई बाँधा बनाएको सुनिन्छ जुन कानूनतः अपराध हो तर कानूनमा "बाँधा" भन्ने शब्दको परिभाषा पाइँदैन (पृष्ठ ४) । बाँधा र मानिसको खरीद बिक्रीको परिभाषा गरिनु पर्दछ (पृष्ठ ३२)।"

४. वर्तमान कानूनले बाँधा राख्न निषेध गरेको र दण्डनीय बनाएको छ। यसले कुनै मानिस बाँधाको अवस्थामा रहेको भए मुद्दा चल्ने र दण्डनीय सम्म हुनसक्ने भयो तर हजारौंको संख्यामा बाँधा रहेकालाई मोचन गर्ने काम यसबाट हुन सक्तैन।

५. कानून प्रतिकूल लगाइएको वा लिइएको "सौकि" को हैसियत के रहो भन्ने कुरामा वर्तमान कानूनले कुनै मार्गनिर्देशन गर्दैन। यस्तो सौकि (ऋण) लेनदेन व्यवहारको रकम सरह मान्न पनि मिल्दैन। अतः यस्तो सौकि (ऋण) उन्मूलनका लागि छुट्टै कानूनको आवश्यकता रहेको स्पष्ट हुन्छ।

६. बाँधा श्रम प्रणालीसँग आवद्ध अन्य पक्षहरू- जस्तो [illegible] प्राप्त गरिएका रकम तथा [illegible] अतिरिक्त [illegible] लगायतका पक्षहरू, अधिकारी, [illegible]

बाँधा श्रम उन्मूलन कानूनको स्वरूप

बाँधा श्रम [illegible] लागि उपयुक्त [illegible] कानून निर्माणको औचित्य बारे केही अध्ययन प्रतिवेदनहरू [illegible] ठानिएको छ-

लिडर्सको प्रतिवेदनमा भनिएको छ- कमैयाहरूका विरूद्धमा भइरहेको शोषण रोक्न एउटा विशेष कानून बनाउनु पर्दछ। यस सन्दर्भमा पिछडिएका जनजातिको संरक्षणका लागि विशेष कानून बनाउन सकिने संवैधानिक आधार रहेको कुरा सर्वविदितै छ ।(पृष्ठ ३२)

श्री ५ को सरकारको २०५१ सालको अध्ययन प्रतिवेदनले पनि उचित कानून निर्माण गर्नुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गरेको छ। उक्त प्रतिवेदनको पृष्ठ ७१ मा भनिएको छ- "कमैया प्रथामित्र सौकि प्रणाली [illegible] जटील समस्याको रूपमा रहेको छ। सर्वप्रथम कमैया प्रथामा रहेको सौकिको स्वरूप र प्रकृति पहिचान गरी सौकिको भारले बाँधिएका बँधुवा मजदुरहरूको वास्तविक तथ्यांक पत्ता लगाउनु टडकारो रूपमा आवश्यकता देखिन आउँदछ। त्यसपछि व्यवहारिक पक्ष र कानूनी पक्षबीच आवश्यक सन्तुलन र समन्वय हुने गरी सौकि उन्मुलनको लागि आवश्यक नीति तय गरी उचित कानूनी व्यवस्था गर्नु नै कमैया उन्मूलनको ठोस उपाय देखिन्छ। काम गर्ने र काममा लगाउने दुवै पक्ष स्पष्ट हुनसक्ने कानूनी व्यवस्था गरिनु पर्दछ। यस्ता कानूनको निर्माणदेखि कार्यान्वयनको तहमा सम्बन्धित पक्षलाई संलग्न गराउन सकेमा कानूनको प्रभावकारितामा बृद्धि हुनसक्छ।

बाँधा श्रमको बारेमा एक छुट्टै र प्रभावकारी कानूनको निमाृण आवश्यक छ भन्ने कुरामा उल्लेखिन अधययन प्रतिवेदनका अंशहरूले स्पष्ट पार्दछन्। यी बाहेक अन्य विभिन्न संस्थाहरूद्वारा गरिएका प्रतिवेदनले पनि कानून निर्माण गर्नुपर्ने कुरालाई उल्लेख गरेका छन् तापनि स्थानाभावले यहाँ उल्लेख नगरिएको सम्म हो।

बाँधा श्रम प्रणालीका लागि बन्ने कानूनमा निम्न कुराहरू पर्नु आवश्यक देखिन्छ-

१. बाँधाको एक उपयुक्त, उचित र मुलुकको अवस्थामा सुहाउँदो परिभाषा।
२. बाँधा श्रम प्रणाली एवं बाँधाले खाएको वा बाँधा उपर सर्दै आएको सौकि (ऋण) को उन्मूलन गर्ने व्यवस्था।
३. बाँधा श्रम लिन दिन निषेध गर्दै यसलाई दण्डनीय गम्भीर अपराध मान्ने र बाँधा श्रम गराउनेलाई कडा सजायको व्यवस्था।
४. बाँधा राखिएका व्यक्तिको कुनै सम्पत्ति (चल, अचल) मालिकले बाँधाको रूपमा राखेको अवधिमा लिएको भए फिर्ता गर्ने गराउने व्यवस्था।

५. बाँधा राख्न उक्साउने, सरीक हुने, त्यसबाट लाभ प्राप्त गर्ने, रकम कलम लिने, संयोग पारिदिने जस्ता कार्य पनि उत्तिकै गम्भीर मानिने र गम्भीर सजायको व्यवस्था हुनुपर्ने।

६. कानून बमोजिम निर्धारित समयभन्दा अनुचित रूपमा बढी काम लगाउने, निर्धारित न्यूनतम पारिश्रमिकभन्दा कम पारिश्रमिक (ज्याला) दिने वा ज्याला नदिई काम गराउने, दलाल वा ठेकदारमार्फत् काममा लिने र निजलाई पारिश्रमिक भुक्तानी गर्ने, डर, त्रास, धम्की वा प्रलोभन दिई इच्छा विरूद्ध काम गराउने, काम गर्नका निमित्त उपयुक्त र आवश्यक पर्ने न्यूनतम सुविधा नदिई वा शर्त पूरा नगरिएको कार्यस्थलमा काममा लगाउनेलाई बाँधा श्रम गराएको मान्ने व्यवस्था हुनुपर्ने।

७. स्वतन्त्र भएको तर आफ्नो घर नभएको बाँधालाई सरकारले उपयुक्त व्यवस्था नगरेसम्म बुक्राबाट निकाल्न नपाउने र आवतजावत गर्ने लगायतका सुविधा दिनुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

८. बाँधाको हैसियतले खेती उठाएको जग्गामा मोहियानी हक प्राप्त हुने व्यवस्था हुनु पर्दछ।

९. मुक्त भएका बाँधा वा निजको परिवार वा आश्रित नातेंदारको शिक्षा दीक्षा, भरण पोषण, रोजगार लगायत पुनर्स्थापना गर्ने जवाफदेही श्री ५ को सरकारमा रहने गरी कानूनी व्यवस्था हुनु पर्दछ।

१०. बाँधा श्रम प्रणाली उन्मूलन गर्ने नयाँ ऐनको प्रभावी कार्यान्वयनका लागि उचित र प्रभावी अधिकारीको व्यवस्था गरिनु पर्दछ।

११. बाँधाहरूलाई मोचन गरेपश्चात उनीहरू सामान्य कृषि मजदुरको हैसियतमा आउन सक्ने हुँदा उनीहरूको लागि काममा लगाउने देखि शर्तहरू, कामको समय, ज्याला निर्धारण गर्ने निश्चित र उपयुक्त संयन्त्र विकसित गरी प्रभावी ढंगबाट प्रचलन गर्न गराउन सकिने उपयुक्त प्रावधान हुनुपर्दछ।

बाँधाको परिभाषा

विद्यमान कानूनमा बाँधाको परिभाषा नभएको कारण यसको प्रचलन कार्यमा व्यवधान उत्पन्न भएको कुरामा सो क्षेत्रमा कार्यरत सबैको सहमतिरहेको पाइएको छ। विभिन्न गोष्ठीहरूमा समेत परिभाषाको अभावबारे कुरा उठ्दै आएका हुनाले एउटा कर्यामूलक/व्यवहारिक परिभाषाको विकास गर्नु उपयुक्त हुने निमित्त प्रस्तुत गरिएको छ। यहाँ प्रस्तुत परिभाषा यस अघिका गोष्ठीहरूमा समेत छलफलका निमित्त प्रस्तुत गरिएको हो। प्रस्तावित परिभाषासँग तुलना गर्न सजिलो होस् भन्ना खातिर अन्तर्राष्ट्रिय परिभाषा पनि राख्ने काम गरिएको छ।

बाँधाको परिभाषा गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नगरी मुलुकमा विद्यमान सामाजिक, आर्थिक लगायतका विभिन्न अवस्थाहरू, मुलुकमा प्रचलित बाँधा श्रमको विशिष्ठ पनलाई समेत हेर्नु पर्ने हुन्छ। परिभाषा गर्नु भनेको बाँधाको चरित्र वा विशेषता वा गुणहरू निर्धारण गर्नु हो। यसो गर्दा चाँहिदोभन्दा वढी खुकुलो पन धेरै भएमा बाँधाको संख्या स्वाभाविक हुनुपर्नेभन्दा धेरै हुने एकातर्फ हुन्छ भने चाँहिदोभन्दा वढी कस्सिएमा यसको संख्या हुनुपर्ने भन्दा धेरै सानु हुन पुग्दछ । दुवै कुरा उचित मान्न सकिदैन। तसर्थ यसबारेमा सहभागीबाट विशेष ध्यान पुग्न जानुपर्ने हुन्छ।

परिभाषा

अन्तर्राष्ट्रिय परिभाषा

दासत्व, दास व्यापार र दासत्व जस्तै संस्था र अभ्यासको निर्मूलन सम्बन्धी पूरक महासन्धिको धारा १ मा बाँधा प्रणालीको परिभाषा निम्न बमोजिम गरिएको छ :

(क) ऋण बाँधा भन्नाले आफ्नो नियन्त्रणमा रहेका व्यक्तिको श्रम सेवा धितो बन्धक राखेर लिएको ऋण कति समयसम्म श्रम सेवा प्रदान गर्दा चुक्ता हुन्छ भन्ने कुरा निश्चित गरिएको हुँदैन भने त्यस्तो हैसियत वा अवस्थालाई ऋण बाँधा भनिन्छ।

(ख) बाँधा-कानून, परम्परा वा सहमतिद्वारा अर्काको जग्गामा केही वेतन लिइ वा नलिइ काम गर्न र बस्न कुनै व्यक्ति बाध्य हुन्छ र आफ्नो सो अवस्था परिवर्तन गर्न ऊ स्वतन्त्र हुँदैन भने त्यस्तो व्यक्तिलाई बाँधा भनिन्छ।

(ग) कुनै पनि संस्था वा अभ्यास जसले

अ) कुनै महिलालाई निजका संभावक, संरक्षक, परिवार वा अरू व्यक्ति वा समूहद्वारा नगद वा जिन्सीको रूपमा पारितोषिक लिएर निजको स्वीकृति बिना नै कसैसंग विवाह गरिदिने प्रतिज्ञा गरिन्छ वा विवाह गरिन्छ भने, वा

Resource Centre
Insec

आ) लोग्ने, परिवार वा वंशका सदस्यहरूले कसैबाट लिएको रकम वा त्यस्तै अन्य आधारमा महिलालाई अर्को व्यक्ति समक्ष हस्तान्तरण गर्ने कार्य गरिन्छ भने, वा

इ) लोग्नेको मृत्युपश्चात महिलालाई अरूद्वारा सकार गरिन्छ भने।

(घ) बालक वा युवकको श्रम शोषण गर्ने विचारले त्यस्ता बालक वा युवकलाई उसका मातापिता वा संरक्षकद्वारा पैसा लिएर होस् वा नलिइ होस् अरू व्यक्तिकहाँ राख्ने काम गरिन्छ भने त्यस्तो व्यवहार वा प्रणाली।

गोष्ठीबाट अनुमोदित प्रस्तावित परिभाषा

१) "बाँधा" भन्नाले बाँधाश्रम प्रणाली अन्तरगतका सबै वा कुनै शर्त बन्देजभित्र रही श्रम वा सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति सम्झनु पर्दछ।

२) "बाँधाश्रम" भन्नाले कुनै बाँधाले कसैका निमित्त गर्ने श्रम वा सेवालाई सम्झनु पर्दछ।

३) "सम्झौता" भन्नाले कसैसंग स्वयं वा निजको आश्रित परिवार वा निज कहाँ बसेका आश्रित व्यक्तिले लिखित वा मौखिक वा आंशिक लिखित शर्त गरी बाँधा हुन मन्जुर भएको सम्झौतालाई सम्झनु पर्दछ। सो शब्दले परम्परागत रूपमा सामाजिक प्रचलन अनुसार बाँधा हुनुपर्ने प्रचलनलाई समेत जनाउँछ।

४) "बाँधाश्रम प्रणाली" भन्नाले त्यस्तो काम लगाउने प्रणाली हो जस अन्तरगत बाँधाले कसैसंग निम्न कारणले सम्झौता गर्दछ वा सम्झौता गरेको मानिन्छ।

(क) आफैले वा आफ्नो परिवारका सदस्यले वा आफ्ना बाबुबाजेले [illegible] ऋण वा त्यस्तो ऋणको ब्याज भए सो समेत भुक्तानी गर्न, वा

(ख) कुनै सामाजिक वा परम्परागत दायित्वको अधिन हुनाका कारण, वा

(ग) बाबुबाजेको पालादेखिको कुनै आर्थिक दायित्व सर्दै निजमाथि आएको कारण, वा

(घ) कुनै खास जात वा समुदाय वा परिवारण जन्म भएको [illegible] काम गर्नु पर्दछ वा निजबाट गराइन्छ।

(१) निज स्वयंले निजको परिवारको कुनै सदस्य वा उसमाथि आश्रित कुनै [illegible] कसैकहाँ वा कुनै तेस्रो व्यक्तिको फाइदाको निमित्त निश्चित वा अनिश्चित समयसम्म बिना ज्याला वा नाम मात्रको ज्यालामा कामको समय र कुनै अवधि नराखी वा कामको कुनै निश्चितता वा निश्चित शर्त वेगरै काम वा सेवा गर्दछ वा वाध्य पारेर गराइन्छ, वा

(२) त्यस्तो बाँधाको रोजगार छान्ने वा खोज्ने स्वतन्त्रता समाप्त गरिन्छ वा उसका अन्य जिविकाका साधन समाप्त गरिन्छ र उसको स्वतन्त्रतापूर्वक काम गर्ने इच्छा विरूद्ध काम गर्न वा सेवा गर्न रोक लगाइन्छ, वा

(३) नेपाल अधिराज्यभित्र स्वतन्त्रतापूर्वक आवत जावत वा घुमफिर गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार समाप्त गरिन्छ।

बाँधा श्रम प्रणाली कानूनको निर्माण राज्यको दायित्व

कल्याणकारी राज्यको प्रमुख दायित्व लिने सरकारले यो समस्याको निराकरणका लागि स्वयं पहल गर्नुपर्ने हुन्छ। श्री ५ को सरकार उपर नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को प्रस्तावनामा व्यक्त भावना र राज्यको निर्देशक सिद्धान्त एवं नीतिलाई कानून बनाएर लागू गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी एकातर्फ रहेको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी दस्तावेजको अनुमोदन गरेपश्चात सन्धि ऐन २०४७ ले कानून बनाउन पर्ने उत्तरदायित्व समेत रहन गएको छ।

यसका अतिरिक्त उदार प्रजातन्त्रको लाभको उपभोग गर्न सक्ने सम्मको व्यवस्थाका लागि उत्पीडित जातिका सम्बन्धमा कानून निर्माण सरकारको अन्तर्निहित जिम्मेवारी हुने कुरामा दुईमत हुन सक्तैन।